

**O‘ZBEK TILIDA FLORISTIK METAFORALAR: TURLARI, SEMANTIK
TUZILISHI VA IFODA VOSITALARI**

Boydadayeva Mukarramxon,

*University of Business and Science oliy ta’lim muassasi,
Til va adabiyot ta’limi kafedrası 1-kurs magistranti*

Ilmiy rahbar: Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich,

*University of Business and Science oliy ta’lim muassasi,
Til va adabiyot ta’limi kafedrası dotsent,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida floristik metaforalar — o‘simliklar dunyosiga tegishli leksik birliklar asosida shakllanadigan ko‘chma ma’noli iboralar va nutqiy qurilmalar semantik va klassifikatsion jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: floristik metafora, o‘simlik leksikasi, kognitiv metafora, ko‘chma ma’no, semantik tahlil, badiiy matn, frazeologizm, o‘zbek tili, lingvopoetika, konseptual metafora.

Аннотация. В данной статье в семантическом и классификационном аспектах анализируются флористические метафоры в узбекском языке — переносные выражения и речевые конструкции, формирующиеся на основе лексических единиц, относящихся к миру растений.

Ключевые слова: флористическая метафора, растительная лексика, когнитивная метафора, переносное значение, семантический анализ, художественный текст, фразеологизм, узбекский язык, лингвопоэтика, концептуальная метафора.

Abstract. This article provides a semantic and classificational analysis of floristic metaphors in the Uzbek language — figurative expressions and speech constructions formed on the basis of lexical units belonging to the world of plants.

Keywords: floristic metaphor, plant lexis, cognitive metaphor, figurative meaning, semantic analysis, literary text, phraseologism, Uzbek language, linguopoetics, conceptual metaphor.

Metafora — tilshunoslikda asrlar davomida bahs-munozara markazida turgan hodisa. Aristoteldan tortib hozirgi zamon kognitiv tilshunosligiga qadar metaforaning tabiati, turlari va tildagi vazifasi turlicha talqin qilinib kelingan. Biroq bir narsa barcha yondashuvlarda umumiy: metafora faqat badiiy san’at vositasi emas, balki insonning dunyoni anglash va nutqda ifodalash usuli hisoblanadi. J.Lakoff va M.Johnson [1] ning «Metaphors We Live By» asarida ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, kundalik tafakkurimiz o‘zi metaforik xarakter kasb etadi; biz dunyoni doimiy ravishda bir tushuncha orqali boshqa tushunchani anglatib idrok etamiz.

O‘zbek tili leksikasida o‘simliklar — gul, daraxt, o‘t-o‘lan, meva, shox, ildiz, barglar — bilan bog‘liq so‘zlar alohida o‘rin egallaydi. Bu so‘zlar o‘z ma’nolaridan tashqari insonning his-tuyg‘ulari, holati, munosabatlari, ijtimoiy hodisalar va tabiat tasvirini ifodalash uchun ham keng qo‘llaniladi. Ana shu ko‘chma ma’noli qo‘llanishlar — floristik metaforalar — o‘zbek tili ifoda boyligining muhim qirrasini tashkil etadi.

M. Yoʻldoshev ning «Badiiy matn lingvopoetikasi» asarida [2] taʼkidlanganidek, badiiy matnda oʻsimlik leksikasi nafaqat tasviriy, balki konseptual vazifa ham bajara oladi — u orqali muallif inson ruhiyatini, voqea-hodisalarning botiniy mazmunini ochib beradi.

Shunday boʻlsa-da, oʻzbek tilshunosligida floristik metaforalar alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada oʻrganilmagan. Mavjud ishlar koʻproq umumiy metafora nazariyasiga yoki frazeologizmlar tahliliga qaratilgan. Shu nuqtadan kelib chiqib, ushbu maqolada floristik metaforalar ularning semantik tuzilishi, turlari va nutqdagi ifoda vositalari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Bunday tahlil oʻzbek tilining leksik-semantik tizimini chuqurroq anglashga va kognitiv tilshunoslikning milliy materialda sinovdan oʻtkazilishiga xizmat qiladi.

Metafora nazariyasi tilshunoslikda ikki yoʻnalishda rivojlangan: anʼanaviy uslubshunoslik va zamonaviy kognitiv yondashuv. Anʼanaviy talqinda metafora — soʻzning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi, yaʼni oʻxshashlik asosidagi nominatsiya. Oʻzbek tilshunosligida bu yoʻnalish Hojiyev A. [3] tomonidan frazeologiya sohasida va A. Nurmonov [4] tomonidan leksik semantika doirasida keng yoritilgan. Xususan, Hojiyev A. ning «Oʻzbek tilining frazeologiyasi asoslari» asarida koʻchma maʼnoli birliklarning shakllanish yoʻllari — metafora, metonimiya, sinekdoxa — alohida boʻlimda koʻrib chiqilgan va oʻsimliklar bilan bogʻliq iboralar ham tahlilga tortilgan.

Oʻzbek tilshunosligida bu yondashuv nisbatan yangi boʻlib, M. Yoʻldoshevning[2] asarlarida badiiy matn tahlili orqali u oʻz ifodasini topgan. N. Mahmudov. [5] esa turgʻun oʻxshatishlar va metaforalarning milliy mentalitetdagi aksini keng miqyosda oʻrgangan. Uning «Til tilsimi tadqiqi» asarida oʻzbek tilidagi oʻxshatish va metaforalarning xalq tafakkuri bilan bogʻliqligi alohida taʼkidlangan. Xudoyberganova D. [6] ning «Matnning antropotsentrik tadqiqi» asarida esa insonga oid tasviriy vositalar — jumladan floristik metaforalar — badiiy matndagi funksional xususiyatlari jihatidan koʻrib chiqilgan.

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metod — floristik metaforalarni badiiy matnlar, frazeologizmlar lugʻati va kundalik nutq namunalarida kuzatish hamda tavsiflash uchun; komponent tahlil metodi — floristik leksemalarning asosiy va koʻchma maʼno komponentlarini ajratish uchun; konseptual tahlil metodi — metaforaning manba sohasi (oʻsimliklar) va maqsad sohasi (inson, hayot, ijtimoiy hodisalar) oʻrtasidagi xaritalash munosabatlarini aniqlash uchun qoʻllanildi. Misollar toʻplashda Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov asarlari hamda «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» [9] dan foydalanildi.

Floristik metaforaning lingvistik maqomi. Oʻzbek tilshunosligida «floristik» atamasi oʻsimliklar — daraxt, gul, oʻt, meva, ildiz, barg kabi — leksik qatlamga mansub birliklarni belgilash uchun qoʻllaniladi. Floristik metafora deganda biz oʻsimlik

dunyosiga xos tushuncha, xususiyat yoki jarayonning inson hayotiga, his-tuyg‘ulariga yoki ijtimoiy hodisalarga nisbatan ko‘chma ma’noda ishlatilishi tushuniladi. Masalan:

«Dilida g‘unchasi ochildi» — quvonch va sevinch.

«Yuragi xazon bo‘ldi» — ma’yuslik, ruhiy yiqilish.

«Umid niholi» — umid tushunchasini o‘sim boradigan o‘simlikka o‘xshatish.

Bu misollarning barchasida «manba soha» — o‘simliklar dunyosi (g‘uncha, xazon, nihol), «maqsad soha» esa — inson ruhiyati va hayotiy holatlari. Bunday metaforalar inson tafakkurida chuqur ildiz otgan — ular tasodifiy she’riy bezak emas, balki dunyoni anglashning kognitiv vositasidir.

Floristik metaforalarning asosiy turlari. Kognitiv tilshunoslik an’anasiga ko‘ra, konseptual metaforalar uch turga bo‘linadi: struktural, oriyentatsion va ontologik. O‘zbek tilidagi floristik metaforalar ham shu uch turda ko‘rinadi.

Struktural metaforada bir konsepsiya boshqa konsepsiyaning tuzilishi orqali ifodalanadi. O‘zbek tilidagi floristik struktural metaforalarning eng yirik guruhi turli konseptual modelga asoslanadi. Bu modellar o‘simlikning biologik hayot sikli — unib chiqish, o‘shish, gullash, xazonlik, so‘lish — bilan inson hayotining bosqichlari o‘rtasida sistemali o‘xshashlik qurilmasiga tayanadi:

«Bolalik — bahor» (hayotning yangi, ilk bosqichi).

«Yoshlik — gullash davri» (kuch-quvvat, go‘zallik cho‘qqisi).

«Qarilik — xazonlik» (so‘lish, kuch ketishi).

Bu metafora tizimi badiiy matnda ham keng qo‘llaniladi. Abdulla Oripov she’rlarida xazon obrazi shunchaki tabiat manzarasi emas — u odamzod umrining kechki pog‘sasini anglashning ramziy vositasi. M. Yo‘ldoshevning kuzatishiga ko‘ra, bunday o‘simlik obrazlari o‘zbek she’riyatida konsistentlik kasb etadi — muallif bir she’rdan ikkinchisiga o‘tganda ham «bahor = yoshlik» va «xazon = keksalik» munosabati saqlanib qoladi[2:47]. Bu ularning tasodifiy metafora emas, balki barqarorlashgan konseptual model ekanligi belgisi.

Oriyentatsion metaforalar fazoviy yo‘nalish — yuqori/quyi, ichki/tashqi, markaziy/chekkaviy — asosida tuziladi. O‘zbek tilidagi floristik oriyentatsion metaforalarda «baland o‘shish» musbat holat — kuch, ulug‘vorlik, obro‘ bilan bog‘lanadi:

«Chaman bo‘lib yayramoq» — gullab-yashnash, farovonlik.

«O‘t bo‘lib ezilib yotmoq» — zaiflik, ojizlik, past holat.

«Daraxtday mustahkam turmoq» — bardoshlilik, mahkamlik.

Bu misollar «Yuqori = Ijobiy» va «Past = Salbiy» universal oriyentatsion metaforalarining o‘zbek tilidagi floristik ko‘rinishidir. A. Nurmonov ta’kidlaganidek, bunday metaforalar o‘zbek tilidagi leksik-semantik munosabatlar tizimiga organik

tarzda singib ketgan va ularni metafora sifatida idrok qilmasdan, oddiy soʻzning maʼnosi sifatida qabul qilish holatlari koʻp uchraydi.[4:15]

Ontologik metaforalar mavhum tushunchalarni predmet yoki modda sifatida tasvirlashga xizmat qiladi. Oʻzbek tilidagi floristik ontologik metaforalarda koʻpincha his-tuygʻu va ruhiy holatlar oʻsimlikning muayyan qismiga — urugʻ, ildiz, meva, gul, zaxar — oʻxshatiladi:

«Qalbida adovat urugʻi unib chiqdi» — adovat kichik boshlanmadan oʻsib boradigan jarayon.

«Mehrning ildizi chuqur» — mehr soʻlmas, mustahkam narsa.

«Soʻzi asal, koʻngli zahar» — yoqimli koʻrinish va yashirin zararlilik qarama-qarshiligi.

Soʻnggi misol ayniqsa diqqatga sazovor: «asal» va «zahar» botanik maʼnodagi soʻzlar emas, biroq ular inson hissiyotiga nisbatan qoʻllanganda umumiy floristik konseptual maydonni faollashtiradi. Hojiyev A. bu kabi birliklarni frazeologik birliklarning metaforik-metonimik asosi sifatida tavsiflaydi.[3:78]

Floristik metaforaning ifoda vositalari. Floristik metaforalar oʻzbek tilida bir necha grammatik-leksik shaklda namoyon boʻladi.

Birinchi shakl — erkin metaforik birikmalar: bular kontekst doirasida yuzaga keladigan, muayyan badiiy matn yoki nutq vaziyatiga bogʻliq koʻchma maʼnoli qurilmalar. Abdulla Qahhor prozasida «uning koʻngli xazon bosib yotibdi» birikmasini kuzatamiz — bu erkin, kontekstual metafora. Ikkinchi shakl — turgʻun frazeologik birliklar: bular tilga singib, mustaqil semantik birlikka aylangan metaforik iboralar. Masalan: «gul yuzli», «sarv qomatli», «lola yonoqli» — bu birikmalar «Oʻzbek tilining izohli lugʻati»da [9] ham oʻz aksini topgan. Uchinchi shakl — badiiy simvolga aylangan leksemalar: ayrim oʻsimlik nomlari oʻzbek sheʼriyatida doimiy ramziy maʼno kasb etgan. Navoiy sheʼriyatida «sarv» — boʻy-bast va ulugʻvorlik ramzi, «gul» — goʻzallik va sevgi ramzi, «bulbul» hamda «gulshanchi» — oshiq va maʼshuqa munosabatini ifodalovchi turgʻun timsol. M. Yoʻldoshevning kuzatishicha, bu ramzlar klassik poetik matnlarda konsistentlik kasb etib, keyingi davr sheʼriyatiga ham oʻtgan. [2:13]

Floristik metaforalar sinoskalar bilan uzviy bogʻliq holda ham namoyon boʻladi. Sinoskala — yaʼni giperbola, litota, oʻxshatish — floristik metafora bilan qoʻshilganda matnning tasviriy kuchi keskin ortadi:

«Koʻngli bogʻ — hamisha gullaydi» — giperbola bilan kuchaytirish.

«Yurak tomirim ildiz otgan» — metafora va oʻxshatishning qorishiq koʻrinishi.

«Shunchalar ezildimki, oʻt ham boʻlib qayta unolmasdim» — litota shaklida ifodalangan inkor metafora.

N. Mahmudovning ta’kidlashicha, o‘zbek tilida turg‘unlashgan o‘xshatishlar aksariyat holda metaforik asosga ega — ya’ni o‘xshatish bosqichida yuzaga kelgan til birligi keyinchalik metaforaga aylanib boradi. [5:14] Floristik leksikada bu hodisa ayniqsa yaqqol ko‘rinadi: «gul kabi» erkin o‘xshatishidan «gul yuz» turg‘un metaforasi va keyinchalik «gul yuzli» sifatlash iborasi vujudga kelgan.

O‘zbek tilida floristik metaforalar o‘ziga xos, tizimli va boy hodisani tashkil etadi. Ular o‘simliklar dunyosiga tegishli leksik birliklar — ildiz, barg, gul, xazon, meva, nihali va boshqalar — asosida inson ruhiyati, hayot bosqichlari, ijtimoiy holat va his-tuyg‘ularni ifodalashga xizmat qiladi. Kognitiv metafora nazariyasi nuqtayi nazaridan floristik metaforalarning uch turi — struktural, oriyentatsion va ontologik — o‘zbek tilidagi materialda aniq ko‘rinadi. Ifoda shakli nuqtayi nazaridan floristik metaforalar erkin (kontekstual), turg‘un (frazologik) va ramziy (simvolik) ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Sinoskalar bilan birgalikda qo‘llanganda ularning ta’sir kuchi yanada ortadi. Kelgusida floristik metaforalarni kognitiv xaritalash usulida to‘liq inventarizatsiya qilish, ularning klassik va zamonaviy matn turlaridagi qo‘llanishini qiyosiy o‘rganish va leksikografik ifodalanishini baholash — bu mavzu bo‘yicha muhim tadqiqot yo‘nalishlari sifatida belgilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. M. Yo‘ldoshev *Badiiy matn lingvopoetikasi*. — Toshkent: Fan, 2008.
3. Hojiyev A.P. *O‘zbek tilining frazeologiyasi asoslari*. — Toshkent: Fan, 1973.
4. A. Nurmonov *Hozirgi o‘zbek tili*. — Toshkent: O‘zbekiston, 2012. — 340 b.
5. N. Mahmudov *O‘xshatishlar va milliy nigoh // Til tilsimi tadqiqi*. — Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017.
6. Xudoyberganova D. *Matnning antropotsentrik tadqiqi*. — Toshkent: Fan, 2003.
7. Maslova V.A. *Lingvokulturologiya*. — Moskva: Akademiya, 2001.
8. *Parafrazalarning lingvokulturologik xususiyatlari // Science and Research*. — 2024. — ISSN: 2181-3906. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/download/48650/49010/58140>
9. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik*. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. URL: <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati>
10. Usmonov F.F. *O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss.* — Toshkent, 2017.
11. Yoqubbekova M.U. *O‘zbek xalq qo‘shiqlarida o‘xshatish: Monografiya*. — Toshkent, 2003.
12. M. Yo‘ldoshev *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari*. — Toshkent, 2007.
13. *O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarda tana a’zolari: leksik va madaniy tahlil // Развитие педагогических технологий в современных науках*. — 2024. — Т. 3, №16. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/dptms/article/view/61103>
14. *Dramatik asarlar tilining diskursiv tahlili (metafora misolida) // ResearchGate*. — 2024. URL: <https://www.researchgate.net/publication/381851578>
15. *Inlibrary.uz — O‘zbekiston ilmiy maqolalar elektron kutubxonasi. Tilshunoslik va semantika bo‘yicha tadqiqotlar*. URL: <https://inlibrary.uz> (murojaat: 2025-yanvar).